

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

³⁵ Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků. S.118.

³⁶ Letopisy České od roku 1196 do roku 1278. P. 297; Druhé pokračování Kosmovy kroniky. S. 130; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků. S.118.

А. О. Добролюбський (Одеса)

«ПРИСМАК ТЛІННОСТІ»

*«...Настав.. такий гіркий,
і страшенний, і недобрий час,
що вважали зайвим
описати гіркоту цього часу»
Якийсь вірменський писар
з Кафи*

«Гіркота цих часів». Чумна пандемія, або «Чорна смерть» у XIV ст. «...з'явилася зі Сходу і забрала безліч життів,... ..а потім, безперервно рухаючись з місця на місце і розрісшись до розмірів дивовижних, дісталася, нарешті, і до Заходу». - писав Дж. Боккаччо у 1348 р. у своєму «Декамероні». І «... від цієї хвороби не допомагали і не злічували ні лікарі, ні зілля. Одужували мало хто, більшість помирала на третій день...». Візантійські історики та письменники тих часів із сумом свідчать, що вона «спустошувала як міста, так і села, і наші, і всі, які послідовно простягаються від Гада до геркулесових стовпів» (історик Никифор Григора) і пройшла «навкруги майже по всьому світу» (імператор Іоан IV Кантакузін)¹.

При цьому створюється дивне враження, що перша чумна пандемія, яка викосила більше половини населення Європи, якимось щасним і загадковим чином обійшла причорноморські степи між Дніпром і Дунаєм – жодних відомостей про це немає. Виходить, що перша хвиля цієї пандемії (1346-1349 рр.) узагалі ніяк не торкнулася меж проживання Хаджибеевої орди.

Тим часом, повна відсутність будь-яких звісток про чумні та голодні роки може означати і те, що їх просто не було кому залишати. Це може пояснюватися постійним страхом і почуттям приреченості людей, які жили в обстановці «повсякденного насильства» з неминучим, нестерпно скорботним «присмаком тлінності» (вираз Марка Блока). Так, в 1348 р., якийсь вірменський писар, який жив у Криму, писав, що «... б'є весь світ ... жезл (вганяючи) у війну, в голод і

полон ... і настільки був великий **гнів**^{*}, що ніхто не зможе словом промовити»².

Перманентні катастрофи «великих епідемій», які накладалися на «повсякденне насильство», надавали середньовічній психології нестійкість почуттів, що «звикли до майже сталої жалоби»³. І, на думку іншого вірменського писаря з Кафи, записану ним у 1320 р. «...настав... такий гіркий, і страшенний, і недобрий час, що вважали зайвим описати гіркоту цих часів».

Друга хвиля цієї чуми виникла в Золотій Орді приблизно в 1363/64 рр., вже після Синьоводської битви. Але й про неї в причорноморських степах ніяких конкретних відомостей ми не маємо. Лише найзагальніші міркування дозволяють думати, що вона могла охопити прикордонні зі степом лісостепові та лісові області, і їхні мешканці втекли в степ. Отже, вона мала хоч якось позначитися і на володіннях улусбека Хаджибея, оскільки чумний мор на суміжних північних територіях був майже повальним. Цей мор спустошив Смоленськ, Київ, Чернігів, Суздаль. У Глухові, згідно з літописом, не залишилося жодного, хто вижив.

Усі, хто примудрився вціліти, бігли на південь, у степ. А бігти потрібно було «далі, довше, швидше», – перський лікар Абу Бакр Мухаммад ар-Разі лише у втечі бачив єдиний порятунок. Такі біженці, безперечно, поповнювали Хаджибееву орду – Ябу-містечко.

За другою пішли третя (1374) і четверта (1396) хвилі чуми. Історики називають «дійсно нещасною» усю другу половину XIV ст., коли літописні звістки про чумний мор зустрічаються чи не кожен кілька років. Ці чумні пошесті незмінно супроводжувалися майже щорічними посухами. Так, влітку 1361 р. у Золотій Орді від посухи загинув урожай: «...і був у татарах великий глад». А «...літа (1364 р.) була сухминь велика по всій землі і въздух куряшеся і земля горяше», «У Мамаа тоді (1374 р.) в Орді був мор великий». Тоді ж «...на Ординських місцях, у примор'ї, і прийде нею гнів Божий, мор сильний на люди і худоби»⁴. Не менш згубний був і 1396 рік.

Відомо, що при посухах землі просто вигорять – ґрунт висихає спочатку з поверхні, потім, через тріщини, що неминуче виникають, все глибше і глибше, і рослини, що ростуть на ній, не маючи можливості отримати потрібної їм води, гинуть. Це породжує літні безгодівлі худоби. А потім і людей. Нескінченна низка таких

* **Жезл гніву Мого** — знаряддя, за допомогою якого Бог карав Свій народ, що провинився перед Ним. (Ісаї 10 вірш 5)

посух, а також повторювані епідемії та епізоотії були викликані різкою зміною клімату – сильним похолоданням, яке навіть було названо «малим льодовиковим періодом» (перша фаза XIV-XV ст.). Воно, зокрема, виявилось у крайній нестійкості погодних умов та у різких перепадах зимових та літніх температур, які породжували ожеледиці, чи «джути».

При різких перепадах температур відлиги стають згубними, оскільки сильні морози, що настають нерідко після відлиг, призводять до утворення ожеледиці («джуту»), під час якої худоба не може добувати собі їжу і гине масами від виснаження. При «сталевому джугті» (джугт, монг. – зуд) – після раптового потепління в холодну пору року земля покривається твердою крижаною «залізобетонною» корицею. Дещо легше «білий джугт», коли випадає багато снігу, і худоба гине через неможливість добути корм, або ж «чорний джугт» – коли худоба гине через відсутність снігу взимку в безводній місцевості⁵.

Безпосередніх свідків цих жахів у причорноморських степах від Дніпра до Дунаю, якими за часів Маая володіли еміри Хаджибей та Дмитро, немає. Лише убогі археологічні залишки, що збереглися у вигляді спорадичних, але чи не повсюдних, знахідок червоно-жовто-стрічкової «кераміки бідності» вказують на *«не надто завидне становище»* (вираз Ф. К. Бруна) мешканців Ябу-містечка⁶. Вони, після поразки їхніх сюзеренів під Синіми Водами, втративши літні пасовища в лісостепах, були приречені на найжалюгідніше існування – на виснаженій території, охлялі голодом і чумою, змушені були бродити вздовж морського узбережжя в пошуках будь якої їжі. І тоді, у голодному відчаї ординці стали продавати своїх одноплемінників у рабство латинянам. *«Під час голоду та посухи вони («татари» – авт.) продають своїх синів, - пише ал-Омарі. - При надлишку ж вони охоче продають своїх дочок, але не синів, дітей же чоловічої статі вони продають не інакше, як у крайнощі»*⁷.

На Дунаї торгівля велася здебільшого через італійські факторії Вічину та Кілію, а між Дніпром та Дністром – через приморські селища латинян Леріче-Ілліче, Флорделіс, Джинестру. У 1350-60-ті роки історики відзначають найвищий розквіт генуезької торгівлі – розширюються нові колонії в тих же Вічіні, Кілії та Білгороді в гирлі Дністра, з'являються нові – в Лікостомо та інших пунктах дельти Дунаю і чорноморського узбережжя⁸. Попит на рабів особливо зростав після спалахів чумних епідемій⁹, що викликали згадані ал-Омарі «крайнощі». У них гинули батьки багатьох невольників – адже їм по

смерті можна було не платити. Ці раби, особливо ті, що продавалися «в крайнощі», ставали виключно ліквідним товаром.

У документах з архіву нотаріуса Антоніо да Понцо часом уловлюються імена емірів Хаджибея і Теміра-Дмитра та їх «татар», які торгували в 1360-1361 рр. рабами в дунайській Кілії. Названі татари Тобок (Thoboch), Темір (Themir) та Даок (Daoch). У Темірі історики бачать еміра Дмитра. Вони згадані як члени певних підрозділів десятків, сотень та тисяч, на чолі яких стояли тисячники (miliarii) Ходжа (Coia), Кочубей (Cocachobei) та Менглибуга (Megliabucha). Інші особи – Арук (Aruch), Ойа/Оджа (Oia) та Бекангур (Bechangur) – названі посланцями «тисячника Ходжі» (miliarius Coia)¹⁰.

Про розквіт торгівлі у всіх причорноморських селищах італійців у 1360-і роки, також свідчать знахідки «кераміки достатку і розкоші» - фрагменти імпортного посуду «візантійського кола», кримського, люстрового, селадонного¹¹. Величезна кількість рабів складалася з «татар» Північно-Західного Причорномор'я. Причому в руках «татар» саме їхні одноплемінники найчастіше й ставали живим товаром, тоді як основними покупцями рабів були італійці – за рядом документальних даних, у 70-і роки XIV ст. частка «татар» серед невільників Генуї, Флоренції, Венеції сягала 80% і більше.

У Генуї вони залишалися основною категорією рабів й у першій чверті XV ст. ставалися до них, зрозуміло, суто поспоживчому – в описах вони були між іншими товарами¹². Так, вагітна жінка вважалася хворою і коштувала менше, ніж «здорова», тому що дитина розглядалася як фактор, що знижує її працездатність.

Наприкінці XIV ст. у містах Тоскани не було заможного господарства без хоча б одного раба. Вони використовувалися і в широкому престижному побуті – ставали посагом для наречених, гонорарами за послуги та дорогими подарунками. При перевезенні на далекі відстані невільників, як будь-який інший товар, страхували.

У 1360-і роки. інтенсивність чорноморського потоку «живого товару» виявилася такою великою, що венеціанський уряд заборонив судовласникам перевозити з Тани до Венеції або будь-яке інше місце більше трьох рабів на одного члена екіпажу. Ця заборона, як і взагалі усяка заборона, порушувалася: відомий випадок, коли одне судно виявилось завантаженим 200 рабами.

Прямою вказівкою на інтенсивність ординсько-італійської торгівлі рабами на чорноморському узбережжі поблизу гирл Хаджибейського та Куяльницького лиманів (гирла Дністра за тодішніми навігаційними уявленнями), є знахідки монет хана Абдуллаха в районі Лузановки та на Приморському бульварі в Одесі¹³.

Ці монети датують «...лихо... у Скіфії* недавнє...» 1367 роком, про яке, того ж року, перебуваючи у Венеції, написав Франческо Петрарка своєму другові Гвідо Сетті, архієпископу Генуї. «...Звідти... - пише поет, -...щороку до цього міста (Венецію – авт.) ... прибувають судна, обтяжені вантажем, який спонукаємі потребою продають родичі. І ось вже незвичного вигляду і незліченне скупчення немічних людей обох статей це прекрасне місто скіфським виглядом і потворним збродом - як чисте джерело каламутним потоком - вражає. І якби цей запружуючий тісні вулички народ не був би милишим для тих, хто їх купує, ніж мені, і не приваблював їхні погляди більше, ніж приваблюють мої, і не гидкий, і не притемняв перехожих поганого вигляду скупченням, то у всій Скіфії, разом з виснажливим і блідим голодом у кам'янистому полі, куди помістив його Назон, рідку траву зубами і нігтями щипав би й досі»¹⁴.

В останніх рядках свого листа Петрарка відсилає свого читача до авторитету Публія Овідія Назона, який за тринадцять з половиною століть до Петрарки і Хаджибея виявився, мабуть, єдиним і найпрямішим свідком джутів і посух у місцевості, що займається Ябу-містечком за хана Абдуллаха. Скористуємось його авторитетом.

Свідок відчуттів. Відомо, що у 8 р. н. е. римський імператор Август з не зовсім ясної причини (є кілька версій) заслав Овідія на околицю Скіфії, де в 17 році (за іншими відомостями в 18 році) він і помер. Втім, не дуже зрозуміло, де саме він був усі ці роки.

З одного боку, перебування у цих місцях поета-вигнанця нині топонімічно маркує місто Овідіополь на лівому березі Дністровського лиману. Цей лиман у XVI ст. Станіслав Сарницький іменував то «Ovidii lacus», то «Vidovo ueziero», яке ... знаходиться між Гіпанісом (Півд. Буг) і Тирасом (Дністер), але ближче до гирла Тираса¹⁵. Отже, «озером Овідія» могли бути також Сухий, Хаджибейський або Куяльницький лимани. При цьому «руські повідомляють, що озеро Овідія було відтоді, як [Овідій] жив у вигнанні»¹⁶.

З іншого боку, на Томи, як на місце заслання прямо вказує сам Овідій, кілька разів у Tristia і двічі в Листах з Понту – до Брута та до Руфіна. Наприкінці XV ст. у книзі «De magnificentia», виданій у Венеції в 1498 році, Джованні Понтано навів повідомлення Георгія Трапезундського (1396–1484 рр.), що Овідія поховали в місті Томи на

* Скіфією, за античною традицією, європейці в добу Відродження, іменовали причорноморські степи.

цвинтарі біля міських воріт. А Томи знаходяться на місці сучасної Констанци, на південь від гирл Дунаю.

Але на той час це мало кого зворушувало. Вигнання Овідія кудись на північний схід Римської імперії (де знаходилися Томи, після загибелі міста вже ніхто не пам'ятав) сприймалося людьми, які читали античних авторів, як чи не найяскравіший епізод у ранній історії їхньої країни.

Тому відомості про життя Овідія серед варварів включалися до творів польських хроністів Марціна Вельського (1564) та його сина Йоахіма (1597), Мацея Стрийковського (1582) і в молдавський літопис Мирона Костіна (1684). У 1586-1590 роках поет Петро Відавський написав вірші про життя Овідія серед поляків.

Оскільки багато поетів, письменників та істориків XIV–XIX ст., починаючи з Петрарки, були переконані, що саме «Скіфія» пов'язана з ім'ям Овідія, то він виявився надзвичайно престижним на багато століть. Так, у 1795 р. перший будівельник Одеси Франц де Волан, при спорудженні фортеці на місці турецького селища Хаджидер, натрапив на давню могилу в кам'яному ящику. Вона була негайно прийнята за гробницю Овідія, а пізніше Хаджидер був названий Овідіополем¹⁷.

Нині перебування Овідія у Томах мало хто заперечує. Але того не доведено, оскільки його могила там (поки що?) не знайдена. До того ж, навряд чи поет перебував у Томах всі роки свого заслання, в якому він томився у відчутті неминущої скорботної приреченості і все того ж «присмаку тлінності». У своїх «Сумних елегіях» (Кн. III.10.10) він сповіщає читача, що «...*Варварів край ув'язнив мене, світу межа...*». Тут «... *як кошлата зима з-за похмурого обр'ю гляне / Й візьметься льодом довкіл, мов мармурова, земля, / Лютий Борей і сніги не дають нам жити під Арктом, / Де не людина лишень – небо холоне й тремтить. / Випаде сніг – і лежить: не йме його дощ ані сонце, / Тільки збивають вітри, робиться вічним той сніг. / Ще не розтане один - уже другий сніг випадає, / Тож не дивниця, що тут часто дворічний лежить. / Тут Аквілон настільки рвучкий, що й вежі високі / Може з землею зрівнять, зірвані кривлі нести...*» (Овідій. Сумні елегії. Кн. III.10.10. - Переклад А. Содомори).

Це опис справжнього «сталевого джуту». І «...*в шкурах тут люди й штанах рятуються від холоднечі, / Тільки лице з усього тіла відкрите у них. / Часто льодинками грає-дзвенить повисле волосся, / Взявшись морозом, блищить біла, мов сніг, борода, / ... обсяги глеків, / Вина: і пити їх дають не по горлянці, а шматком / Як подивлюся я навкруги — похмура місцевість, навряд чи / У світі*

*знайдеться ще такий безрадінний край./ А на людей подивлюся —
людьми назвеш їх навряд чи. / Злосливі всі як один, звірствують гірше
вовків. / Їм не страшний закон, справедливість пограло насильство, /
І правосуддя лягло мовчки під військовий меч».*

Так саме, в «Метаморфозах» Овідій пише, що - *«якесь місце
лежить на околиці Скіфії льодової; / Край безрадінний, земля, де
немає ні плодів, ні дерев; / Холод котрий там мешкає і Неміч і Жах. /
Худий там Голод живе...».*

Такий голод, що породжується крижаними джугами, змінюється жорстокими посухами. Вони одухотворені Овідієм в образі богині голоду, або «Глада Богині», яка в пошуках їжі, *«...нігтями там і зубами хирляву траву вигрїбала.../ Поле було кам'яне, де її побачила німфа Голодну:/ Простоволоса, блїда; наче ями, темніли очниці,/ Спрагли вуста запеклись, мов іржею роз'їло їй зуби;/ Шкіра напнула суха, її було нутроці видно крізь неї;/ Де закругляються стегна, там кості тонкі виступали./ Там, де мав бути живіт, – тільки місце лишилось для нього;/ Груди ж немов до хребта прикрїплялися, мляві її обвислі;/ Від худини їй суглоби побільшали; повипинались / Чашки колін; величезними гулями видались п'яти...»* (Овідій. Метаморфози. Кн.VIII, 788–791, 797–808. Переклад А. Содомори).

«Незліченне скупчення немічних людей...». У подібних становищ та обставині люди поводяться однаково. Якщо Петрарка бачив «незліченне збіговисько немічних людей обох статей» на вулицях Венеції, то Овідій описує їхні відчуття та стан на їхній батьківщині, в «Скіфії», де в другій половині XIV – першій половині XV ст. така обстановка була звичайнісінькою, повсякденною і неминущою. З постійним *«присмаком тлінності»*.

Щоб наочніше уявити загальну картину, що відображала цей «присмак», наведемо тут низку пандемій, що спостерігалися істориками – це 1360, 1363-1366, 1374, 1388-1390, 1402-1404, 1406-1409, 1414, 1417, 1419-1420, 1423-1427, 1428-1430 роки. Вона справляє сильне враження. Ще більше його посилює низка джугів і посух, що проходили на тлі цих пандемій чи не щорічно – це 1361, 1362, 1363, 1364, 1365, 1366, 1367, 1368, 1371 та інші роки. А також епідемії та епізоотії, які відзначені для 1360, 1364, 1365, 1367 рр. Серед перерахованих голодних років найбільше виділяються два, знакові для нашого сюжету – 1362 р. (Синьоводська битва) та 1367 р. (монети Абдуллаха в Одесі, що одночасні з листом Петрарки)¹⁸.

Легко зрозуміти, як і чому за подібних умов колись удатна ставка еміра Хаджибея деградувала до найпересічнішого стійбища.

Очевидно, нескінченна низка голодних років довела самого Хаджибея, а за ним його невідомих наступників, зокрема і єдиного відомого нам «князя» Жамбо до «незавидного становища» (вираз Ф.К.Бруна). Жителі його стійбища «не мали будинків», – пише лицар Гільбер де Ланнуа в 1421 р., – вони «жили на голій землі». Хоча сам князь, незважаючи на все, зберігав високий статус, як власний, так і своєї ставки. І зумів гідно прийняти свого сановитого гостя. «...Сказаний князь на ім'я Жамбо, – продовжує де Ланнуа, – дав мені багато осетрів... і добре мене годував..», а «...потім його Татари за його наказом, переправили мене з моїми людьми та візками, чудовим чином через річку, яка мала мило в ширину, на маленьких човниках з одного шматка дерева»¹⁹. Ця переправа від річки Аджигол до Кінбурнської коси активно використовувалася з часів хана Абдуллаха²⁰. Тут же, на схід від Аджигола, в безпосередньому сусідстві зі стоянкою князя Жамбо знаходився генуезький замок Леріче-Іллічі.

Перевезення, здійснене таким «чудовим чином» ясно вказує, що його було виконано професіоналами. А такими серед «татар» могли бути лише алани-бродники. І це значить, що саме вони, у 1420-і роки, становили чимало жителів тодішнього Ябу-містечка. Здебільшого вони були християнами²¹, що підтверджується і археологічними спостереженнями. Вже до XIII-XIV ст. за даними похоронної обрядовості алани-бродники стають фактично чи не ідентичними тюркському населенню причорноморського степу²².

Контроль над цією переправою мав, звичайно, чимале торгове та військове значення і приносив належний прибуток. Очевидно, Ябу-містечко ним користувалося і зовсім його не втрачало до початку XVI ст. Отже, у XV ст. становище Ябу-містечка було не завжди таким уже «незавидним». Воно регулярно переміщалося «*шиляхом через Дністер морським берегом до Криму*», або «*іншою дорогою через Дністер до Очаківа: судячи з вигину, це відомий Валаський шлях, яким ходили в Україну буджакські татари*»^{22a}.

А надалі, після візиту лицаря де Ланнуа до князя Жамбо в 1421 р., Ябу-містечко позначається в документах як «Качібей» у різних місцях ареалу його проживання та у подібних написаннях (*Saczubyewow, Saczybyeyow, Kaczubej castra, Kaczubej castra, Kaczuklenow, Kaczakeyow, Kazubinyow, Koczubinyow, Kaczubyeiow* та ін.). Спеціалісти вважають, що «говорити про Качібей як про населений пункт у цей час слід з великою обережністю»²³. В різний час він міг мати характер стійбища (коли був суто татарським), або визначатися як замок (в польсько-литовський період – у другій чверті XV ст.). У середині та другій половині XV ст. цей «Качібей», швидше

за все, вже не був ні містом, ні містечком, селищем у межах Подільської землі²⁴.

А був він лише звичайним стійбищем, яке переміщалося в жахливих умовах голоду і чуми вздовж морського узбережжя. І чи не чільними джерелами його існування були контроль над переправами, работоргівлею та видобутком солі. А на початку XVI ст. це стійбище знову відзначено як «Ябу-містечко» на карті Ілляса (1495–1506 рр.) та в ярлику Менглі-Гірея (1507 р.). Тоді він знову перебрався від Очакова до нинішньої Одеси. У тому ж столітті на картах цієї місцевості з'являється замок під назвою «Odeſus» або «Ordeſſus». Але то вже інша історія.

¹ Руссев Н. Д. Безноса привратница эпох: «Черная смерть» на западе и востоке Европы // Нестор, 2001, <http://www.nestor.md/Russian/Russev.htm>

² Цит. за: Гулевич В. П. Тука-Тимуриди і західні землі улусу Джучі в кінці XIII–XIV ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2013. С. 138–178.

³ Блок М. Апологія історії або ремесло історика. Додатки. Гл. друга. Київ: Лаурус, 2018. 144 с.

⁴ Цит. за: Руссев Н. Д. Безноса привратница...

⁵ Добролюбський А., Смирнов І. До питання локалізації Ябу-городка. Старожитності Лукомор'я, №4, 2022. С. 7–28.

⁶ Добролюбський А. «Хан Абдаллах, да продлится правление его» // Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №89. Одесса: Пласко, 2022. С. 34–45.

⁷ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды В.Тизенгаузена. Т.1. СПб, 1884. С. 219, 241

⁸ Господаренко О. Про генуезьку присутність на території Миколаївської області: історикогеографічні й археологічні зауваження. Емінак: науковий шоквартальник. 2015. № 3 (11) (липень-вересень). С. 54–59

⁹ Хайдаров Т. Ф., Долбин Д. А. Вторая пандемии я чумы в Золотой Орде и ее последствия. Золотоордынское обозрение. № 4(6). 2014. С. 96–112.

¹⁰ Узелац А. Татары в Дунайско-Днестровском междуречье во второй половине XIV в. Золотоордынское обозрение. 2019, 7 (3). С. 419–420.

¹¹ Добролюбський А., Смирнов І. До питання локалізації ... С. 8–9

¹² Руссев Н. Д. Безноса привратница...

¹³ Добролюбський А. «Хан Абдаллах, да продлится правление его» ...

¹⁴ Цит. за: Крамаровский М. Г. Петрарка о бедах Скифии (Золотой Орды) в 1360-х гг. // История и современность. №2. Сентябрь, 2007. С. 122–144.(переклад з російської).

-
- ¹⁵ Ф. К. Брун вважав, що Дністровський лиман отримав свою назву в пам'ять Вітовта – Великого князя Литовського.
- ¹⁶ Белецкая О. В. Маяк в XIV-XVI вв. Материалы к изучению исторической географии Подолии и Северного Причерноморья // Золотоордынская цивилизация. №9, 2016. С. 186-196.
- ¹⁷ Добролюбский А. О. Археология Одессы. Одесса, 2012. С. 38-41.
- ¹⁸ Крамаровский М. Г. Вказ. прац. С. 128-131.
- ¹⁹ Брун Ф. К. Путешествия и посольства господина Гилльбера де Ланнуа, кавалера Золотого руна, владельца Санта, Виллерваля, Троншиена, Бомона, Вагени в 1399–1450 гг. // ЗООИД. Т. III. 1853. С. 442-461
- ²⁰ Добролюбський А. Загадковий «...Kazakeyow Mayak Karawull...» // Схід та Україна. Матеріали міжнародної наукової конференції «Схід та Україна: наукова конференція присвячена пам'яті Ярослава Дашкевича», яка відбулась 17-18 жовтня 2022 / Упорядник д. і. н. Я. В. Пилипчук. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2022. С. 95-100.
- ²¹ Бубенок О. Б. Поширення християнства серед аланів Північного Причорномор'я // Східний світ №1 ' 2000. С.15-35.
- ²² Добролюбський А., Смирнов І. Пам'ятник невідомому алану поблизу озера Катлабух // Eminak, 2021, 1 (33). С.305-314.
- ^{22a} Добролюбский А. «Я попал в какой-то другой мир». Часть1 // Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №82. Одесса, 2020. С.35.
- ²³ Петрунь Ф. Е. Качибей на старинних картах. [Одесса, 1928]. С. 191-198. Окр. відб.: «Записки общества естествоиспытателей», 1928, т. 44.
- ²⁴ Білецька О. В. Качибей у світлі джерел XV–XVI століть (матеріали до вивчення історичної географії Поділля та Північного Причорномор'я) // «Записки історичного факультету» 26 випуск 2015. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2015. С. 233-258.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О. В., Корчемна І. С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П. М. Біцилли (до дня пам'яті)	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П. А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.	90
<i>Венгер А. Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тощев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518